

ӘЛЕМНІ

АНТЫН БҰЗҒАН
АҚ ХАЛАТТЫЛАР

4-5 б.

Зұлматты жылдар
зобалаңы

6-9 б.

«Жақсы еді, дариға,
Жайлаукөл кештері...»

14-15 б.

Қарттық жаспен
өлшенбейді

20-21 б.

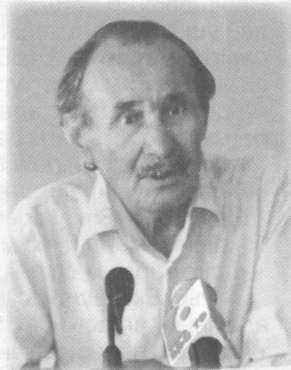
Мырнақ сәндеудің
шебері

22-23 б.

Іскер де білікті
басшы

Алма УМАРОВА

Көзден аққан қанды

Табыл ҚҰЛЫАС

Ресми түрде 1937 жылы желтоқсанда ашылған «Алжир» лагеріне небары бір айдан кейін, яғни 1938-дің қақаған қаңтар айында Қазақстанның әр аймағынан, сондай-ақ Кеңес Одағына қарасты Белоруссия, Кавказ елдері, Орталық Азия елдерінің түкпір-түкпірінен вагондарға тиелген әйелдер әкеліне бастаған. Сол жылдары жазықсыздан-жазықсыз айып тағылып жеткізілген әйелдер саны 1500-ден асып жығылған. Солардың ішінде Алаш арыстарының жарлары да азапқа салынған еді...

Дала аянышты үнсіздік құрсауында. Жұрттың жүрегін қайғы басқан, бірақ ешкім мұң-зарын тіс жарып айта алмайды. Белгісіз үмітті ақтық тыныс жарылқай алмайды. Ауылдың жатып атар қулары ғана бозала таңнан жылмыңдап әркімнің тұрмыс, тірлігін бақылап алас ұрады. Міне, күн көтерілген кезде жер ошақ басында қазандағы ірімшікті түсіріп жатқан Файшаға аяғын сылти басқан Бәтір келді де:

- Әлгінде төрт әйел болып сөйлесіп тұр едіңдер, үкіметті жамандадыңдар ғой. Бәлкім, байың түрмеде тегін асқа тойынып жатқасын, өзің қасына барғың келді ме? – деді.

- Үкіметте не шаруамыз бар, олар айран ашытатын ұйтқы сұрады, от сұрады, шақпағын жоғалтып алыпты.

- Естеріңде болсын, түнде Қаспақбай өлді. Ол

Жас

соңғы сөзінде үкімет аштан өлтірді деп жаны үзілді. Нағыз жау екен, білдіңдер ме, оны жерлеуге көмекке барсаңдар жауды қолдаған деп тұтқындатамын. Ірімшік, құрт, айран ішкен адам аштан өле ме? Жалғыз сиырын тартып алмай отырған үкіметке рахметін айтпай ма? - деп Ғайшаға ажал төндіргендей болып Бәтір кетіп бара жатты. Көп ұзамай түнде жүретін үштіктің қара машинасы Ғайшаны түрмеге әкетеді. Түрмедегі 30 жастағы Өтеш Жантасованың үш баласы елінде қалған, 29 жастағы Бибіғайша Жарасова Темір ауданынан, 30 жастағы Тақтай Тәтімова мен Разия Қарлыбаева және басқаларын Ақтөбеде ұзақ тексеріп әурелеген жоқ, үкіметке қарсы сөз айттыңдар, күйеулерінің шет елмен байланыста болған дегендей айыптармен «Алжир» лагеріне айдап әкелген. Сол 1938 жылы Ақмола өңіріндегі «26 нүкте» аталатын елді мекендегі түрмеде 5300 тұтқын болса, «Алжирдегі» лагерде 5284 әйел жазасын өтеген. Олармен бірге 1507 жасөспірім бала болған. Кейбірі емшектегі сәбилер. Бір барақта 500-600 әйелден орналастырылған.

** ** *

Арғы тегі бай, жеті атасынан бері ауқатты болған құлақтың тұқымы, түрмеден орын

тапсын», деп арызданатын тасжүректердің беті ашылып, түр-қияпаты жыртқыштық қалыпқа түссе кімді кінәлайсың? Адамды. Кімнің кім екенін байқамаппын, деп өкінесің бе? Кеуде қуыс, қараңғы, ешкімнің ішіне кіріп шыға алмайсың. Жаныңды қиып түсетін жалмауыз жаныңда жүреді. Аңдығанын алып тынады, қылбұрауды мойныға салып тынады. Кімді дейсің бе? Айталық. Шегініс жасалық. Басқан қадамыңды аңдушы жүр... Оған сенген бар, адалдығым, адамдығым деп ашық жүргені бар... Міне, солардың бірі - Шахзада Аронқызы. Қаратаев әулетінде қоғамға болмасын деуші жоқ, жаңаны жарқыратуға, халықтың болашағына, білім-ғылым саласына еңбек етуді мұрас еткен. Бірақ, Шахзада оқу орындарынан да қуылады, қызметке де тұрақтатпайды.

Мінсіз ажарлы. Көрген көз тамсанатын сұлулықты Жаратқан Ием бере салған. Шахзаданың замандасынан асып тұрған мінезі, ой-санасы, білімдарлығы сұлулығымен жарасым тапқандай еді. Қазақтың тұңғыш ғалымдарының бірі лингвист-ғалым, профессор Телжан Шонановпен жанұя құрып, болашаққа іңкәрланған кезі еді. Телжан болса екі сөзінің бірінде:

- Ақ тамақ қарлығашым! - дейді екен. Қиялына қиял ілестіріп, ақыл, ойын бірлестіріп ғылымға екеуі де құлап түсті, шөлі қанбайтындай берілді. Бір үйден екі ғалым атанып бақытты боламыз деді. Жақсылықты күтті. Жастық шақ, ренжисе де, өкінсе де өмірге құлшынғандарда реніш, кектің ізі де қалмайды. Шахзада КазПИ-дың аспиранты, мамандығына, ізденісіне шаң тигізгісі жоқты. Жүйрік ойы басқадай күдік келтірмейді. Сүйіспендігі де таза, ниеті де адал.

«Бізді ажал ғана айырар», «Ғылым ғана өмірдің сәні де, мәні де» - деп жарқын, жайдарлы қалып танытса да Одақ бойынша әр шаңырақты торып жүрген қара ниет бар, әуелі шала боп жанып, соңы өртке айналмаса неғылсын. Күдікті сөз құлаққа жетіп жатыр. Сөйтсе де Кеңес үкіметінің болашағы ғылымға байланысты ғой, бізге тиіспес деп өздерін ажалсыз, пәледен аулақ болатындай сезінуші еді. Ешкіммен егес-қиястығы да жоқ болатын-ды. Адам, қанша сақ болсаң да сырын бермей жаныңда жүретін қаскөй ойлы, күңкілмен-ақ іліп түсетіні, опырып тастайтын, қара дауыл пәлені тауып, өміріңді

Телжан Шонанов

Шахзада Аронқызы

қылышпен қиятын жауыз күш табылады... НКВД-ның тыңшылары бар. Олардың түр-түсі жұмбақ.

Зұлымдық жолы жасырын ба, жасырын. Білгірлікке тынысы тарылатын ба, тарылатын, басынан сөз асырмай іліп түсетіндер бар ма, бар. 1937 жылдың 4-тамызында Ежов-Берия әрбір республикаға қатаң тапсырыстар беріп жатты. Республиканың облыс, аудандарындағы НКВД басшыларына: «Белгіленген лимит бойынша үштікке сіздерден ондаған іс қаралады. Атап айтқанда: «1. Ұлтшыл-интеллигенция. 2. Контрреволюцияшыл. 3. Контр-көтерілісшіл. 4. Панисламист. 5. Саяси сатқын. 6. Бай, капиталистің тұқымы. 7. Діншіл. 8. Отанға опасыздық... т.б. Осыдан басқа істер өзiрге қаралмайды. Кейін қосымша лимит күтесіздер! – дегендей жедел хаттар үштіктің қолына құпия түрде тиеді. Содан-ақ, алашапқын басталады. Ізде, тап, әкеңді болса да аяма, тездетіп үкімін шығар. Атылатынын атып, түрмеге қамайтынын қама. Ақталуға дәлел таптырма!? Үштіктің қолына түскендер ақталмайды да, ешкім араша түсе алмайды. Су түбіне кете барады. Мойнына тас байлап қара тереңге байлағандай жоқ етеді. Моласын да таппайтындай амал бар, күш бар, заң бар. «Барлық елдердің пролетарлары бірігіңдер!» деген ұранды айтасың ба? Ұран бойынша қоғамды ақ қардай тазартып, сіңірі шыққан кедейлермен социализм орнатып, одан соң коммунизмге бір-ақ барамыз. Өткен қоғамда байлықты ойлап алжасқандарға обал жоқ, ұлтшылдығы ескіні аңсау, о да ауыр қылмыс, саяси сатқындық делінеді.

Қара машина, қара киімді, қара мылтықтылар жан алғыштай жалмаңдап күннің қызылы семе Телжан Шонановтың үйіне енді. Бірден:

- Ұлтшылсың ба? Жапон шпиондарымен ауыз жаласып қандай қырғын істемекшісің?

- О не дегеніңіз, мен ғалыммын. Орысты орыс, қазақты қазақ деу ұлтшылдық болып па? Төл құжатта бәрі жазылмай ма?

- Ғылымыңды шет елге сатпақшысың ба?

- Шет ел дегенді білмеймін. Өз Отаным үшін... Ұрпақ үшін оқу құралдарын шығардым, Қазақстан жағрапиясын шығардым, Социализмге ауадай керек.

- Ғылымыңда тіл, діл, дін дейсің бе?

А.Байтұрсыновпен бірігіп «Тіл дамыту» атты кітабын жазып шығарыпсың. Неге орыс тілін бірінші айтпайсың? Ұлтшылдық... Қазақтың дейсің. Орысша үгіт қайда, қазақшыл.

- Ұлтын кім айтпайды?

- Дінсіздер бесжылдығын білмейсіз бе? Жор-та мүләйімсің... Сөзді қой, тұтқынсың, қолына кісен сал, - деп танауын көтерген бірі үйді тінтуді бастап кетті. Өршіген өрлік, өмір мен ажал арбасып тұрды. Бұл шайқаста тіл табысу жоқ болар. Қара киімді, қара мылтықты шошаңдатқан үшеу алашағы бардай белмелерді тінтіп жүріп Шахзаданың алтын, бриллиант, күміс жүзік, білезік, алқа, шолпы сынды қымбат бұйымдарын, тұтыну заттарын, араб әрпімен әдемілеп жазылған кітаптарды тауып алды да:

- Мұнша байлық байдың тұқымында ғана болады. Әріптестеріңнің арғы тегі хан, бай болған, алтын табақпен ас ішеді деген жазбасы рас екен. Молда болғандары, батыр, жыршы, жырау, би, арабша білетіндері де бар шығар?

Мылтықтың аузына мыңдаған адамның өмірі сыйып кететінін байқап Шахзада үнсіз қалды. Телжанды қолын кісендеп есіктен шығарып бара жатты, жары Шахзадаға бұрыла қимай қарады. Торғай ақ жауында балапанын қорғайды, қатты нәсерде өз басын қорғайды, дегенді көзбен ұқтыру ма еді?

- Дүние, мүлік өздеріңдікі ме?

- Ата-бабадан қалған ескерткіш, ешкімнің ала жібін аттаған жоқпыз. Шындық бар шығар, біреудің жаққан күйесі өзіне жұқсын.

- Қансорғыш, кедейді сіңірі шыққанша, арқа еті арша, борбай еті борша болғанша қанаған байдың тұқымымын деп айтуға аузың келіспейді, - деген қара киімдінің бірі тартып алынған заттарға акті жасап қол қойдырып алуға кірісті.

- Оқып қолыңды қой?! - деді мысық мұрт, қыли көз, қарасұр үштіктің бірі. Түр-сипаты бұзылып, құр сүлдері тұрған Шахзада өткен өмірімен қош айтысқандай, тірліктен жақсылық күтіп ақталып шықпасын білді де

оқымай-ақ қолын қоя салды. Сөйтсе де не жазығымыз бар? - деп баяу үн қатып еді.

- Кедейлер үкіметіміз... байдың тұқымын құрту міндет екенін білмейсіз бе? Баяғының сұлтаны, ханы, байларының тұқымы болмасаң мұнша байлық үйіңде сақталмас еді. Бәлен-түген деп дәлелдеп ақталсаң үй, мүлкің өзіңе қайтады, мол қазына, байлық құжатталды, өзіңнің басыңды жұтпасын деп тіле?! О дүниенің жақсылығынан үміт ет... Шикіл сары қымбат бұйымдарды жинастырып, автокөлікке тиіп әкетуге алып шықты...

«Әлдінің әлсізді қысуы бар, әлсіздің шаңша ұшуы бар». Сол айтқандай «үштіктің» шаруалары түгел. Тұтқындарға жан қайғы. Өзді-өзі әзілдеседі, мырс-мырс күліседі, сыйптылар алдында жүздері ызғарлы. Адамда осынша өзгеріс бола береді екен-ау. Үштік мүшелері тәркіленген қымбат қазынаны құпия тәртіп бойынша банкіге өткізіп, өздеріне аздаған сыйақы алады. Банкі жиналған алтын, күміс, неше түрлі қымбат сәндік бұйымдарды Мәскеудің банкісіне жеткізеді. Халықтың атадан балаға қалған мұра, сый, сияпат бәрі де қоғам меншігіне айналады. Ар-намысты ардақтап, ешкімді арқа тұтып көрмеген, біліміне сүйенген, үлкен үміт күткен, ғылым жолындағы еңбегін ардақтаған Шахзада 1930 жылы ақпанның бірінде шыққан СССР Халық Комиссарлары Советі мен ЦКВКП(б)-ның бай, кулактар қоғамның қауіпті элементі деген қаулысын білмейді. Жұрттың сақтанғанын естіді, бірақ сөзге сене қоймады. «Үштіктің» соған сүйенген протоколы, ОГПУ-дың бестігінің протоколы табанда ату, түрмеге үн-түнсіз әкеліп қамау екенін естісе де, білсе де Шонанов шаңырағына зұлмат төнеді деп ойламаған шығар. Олар өлер

алдында туыс, дос, жолдастармен арыздасу, бақылдасуға, тілдесуге де мүмкіндік таппайды. Үндемес деп халық неге атады дейсің. «Үштік» құжаттары бес, алты бет парақ қағаздан аспайды, кінәлі болмасаң да кінәлісің, жау болмасаң да жаусың, болаттай берік болсаң да ұрып, соғу, денені сындырып қан қақсату, етінен ет кесу, миының айшығын аударып, айтқанына көндіреді, мойындатады, қол қойдырады. Сосын қысқа жазылған үкім қағазы толтырылады да өлер жерің осы, қақ маңдайдың тұсы деп бір оқпен жөнелтіле салады. Кейбір деректерде он шақты адамды қатар қойып үш-төрт атқыш әрбіреуіне үш оқ жұмсап егер жан тапсыра алмай жатса басынан төртінші рет атқаны жазылған. «Үштіктің» шешімімен атылуға бұйырғандарды орындаушы қызыл жағалылардың біразы Мәскеуден құпия дайындықтан өтіп келген нағыз қаражүрек қанішерлер болған деседі. Сол қанішерлер Шахзаданы 1938 жылы 9-наурызда ұсталған бойда атып кеткен. Іс сонымен бітеді. Екінші, үшінші, мыңыншыларына дәл сондай зұлымдық қанқұйлы тәсіл қолданылады. «Үштіктің» құжатында Телжан Шонановты қазақ интеллигенциясын біріктіріп топ құрып, үкіметке қастандық ойлаушы десе, зайыбы Шахзаданы тегі үстем тап, - делінген.. Үкім түрмеге түскен бірінші күнінде орындалуының себебі жетерлік, үйіндегі байлықты да иеленіп қалу залым ойда болмады деймісің. Сонда бәлкім үштіктің бірі:

- Әйел екіқабат емес пе? - деді ме екен.

- Аяныш білдірсең өзің бірге атыласың, деуінде де мән бар. Түрлі архив құжаттарында екілік қол қойып үшіншісін атып тастағаны да кездеседі.

Жалғасы бар.

**Жоғарыдағы суреттер
Ақтөбе мұрағатынан алынды.**

